

УДК 398

ББК 82.3 (5Қаз)

Қ 17

ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылған

Кітап ҚР БҒМ ҒК гранттық қаржыландыру аясында жүзеге асырылған
ғылыми-зерттеу жобасы нәтижелері бойынша дайындалған (мемтіркеу
№0115PK01663)

Редакциялық алқа:

Қалижанов У.Қ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Әзібаева Б.У., ф.ғ.д., профессор,
Қалиева А., ф.ғ.к., Ақан А., ф.ғ.к., Жақан Д., ф.ғ.магистрі

Жауапты редактор: ф.ғ.д., профессор *Әзібаева Б.*

Жауапты шығарушы: ф.ғ.к. *Ақан А.*

Пікір айтқандар: *Орда Г., ф.ғ.д., Қорабай С., ф.ғ.к., доцент*

Қ 17 Қазақ фольклортануының тарихы: XVIII–XXI ғасырдың басы.
Ұжымдық монография – Алматы: «Service Press», 2017. – 552 б.

ISBN 978-601-7283-61-2

Ұжымдық еңбекте қазақ фольклортану ғылымының пайда болу, даму кезеңдерінің бірнеше ғасырлық тарихы тұтас қамтылып, ол саяси және идеологиялық ұстанымнан арылған ғылыми заңдылықтар негізінде, жүйелі әрі кешенді адекватты түрде зерттеліп, жаңаша сипаттамасы ұсынылды. Фольклортану аясындағы фольклор мәтінтануының қалыптасу тарихы жүйеленіп, ұлттық фольклортану ғылымының негізін салушы, қалыптастырушы бірнеше толқын ғалымдардың еңбектері жаңаша ғылыми лайымдаулар негізінде сараланып, олардың ғылыми концепциялық тұғынамасы, фольклортану ғылымына қосқан үлесі зерделенді.

Монография әдебиеттану, фольклортану, мәдениеттану мамандарына, сондай-ақ ЖОО-ның магистранттары мен PhD докторанттарына және фольклорға қызығатын жалпы көпшілік қауымға арналады.

УДК 398

ББК 82.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-7283-61-2

© М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2017

Ұлттық фольклортану ғылымын дамытып, сара жолын қалыптастырған ғалымдар фольклор – байырғы замандарда жасалған халықтың рухани мұрасы екенін, ол бүгін де сұранысқа ие болып, рухани қажеттілікті өтеп отырған өте бай, көп жанрлы, көп қабатты дүние екенін, оның басымдық доминанттарын, мән-мағынасын, маңыздылығын, эстетикалық құндылығын, көркемдік биіктігін көрсете білді әрі осындай баға жетпес фольклорды жасаған қазақ халқының даналығы мен жасампаздығын паш етті. Бұл тұрғыда Әдебиет және өнер институтының, дәлірек айтқанда, М.О.Әуезов бірінші меңгерушісі болған фольклортану бөлімінің рөлі өте маңызды болғанын атап айту керек.

Атап айтатын жайт, көлемі шектеулі бұл кітапта бірқатар материалдар қысқартылып ұсынылды.

Ұжымдық еңбектің авторлары: **Б.Әзібаева** («Алғы сөз», «1840-1917 жылдары баспа бетін көрген фольклорлық басылымдардың жалпы сипаты», «Фольклор мәтінтануы» ғылыми пәнінің қалыптасуы», «Жүзтомдық «Бабалар сөзі» сериясының ғылыми қағидалары», Ш.Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, «Ы.Алтынсарин – этнолог», М.Әуезов, Х.Досмұхамедов, М.Ғабдуллин, Ы.Дүйсенбаев, Е.Тұрсынов, I, II және III бөлім мен жекелеген тараушаларға шолулар); **С.Қасқабасов** («XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклорының жиналу, жариялану, зерттелуі», Н.С.Смирнова); **Ш.Ыбыраев** («XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклорына қатысты жиналған ақпарат, алғашқы тарихи-этнографиялық сараптамалар»); **С.Қорабай** (С.Қасқабасов), **П.Әуесбаева** (Ш.Ыбыраев), **Ж.Рақышева** (Ә.Қоңыратбаев, С.Садырбаев, Б.Әзібаева, Т.Қоңыратбаев); **Д.Жақан** (Ә.Диваев, Ә.Марғұлан, С.Сейфуллин, Е.Ысмайылов, Р.Бердібаев, А.Сейдімбеков, Б.Уахатов, Б.Абылқасымов, К.Матыжанов, Ш.Керім); **А.Ақан** (М.Көпеев, Ә.Молдаханов, О.Нұрмағамбетова, З.Сейітжанов, Б.Рақымов); **Н.Набиолла** (Ы.Алтынсарин, М.Тынышпаев, Б.Кенжебаев); **Е.Баят** (А.Байтұрсынов, Қ.Жұмалиев); **Г.Абиханова** (Ә.Бөкейханов); **А.Цветкова** («Славян диаспорасы фольклорының жиналу, жариялану, зерттелуі»).

Ғалым зерттеулері тың көзқарас үрдісімен, теориялық талдау тереңдігімен және танымдық ауқымдылығымен ерекшеленеді. Оның негізгі монографиялары ұлттық әдебиеттану ғылымына қосылған елеулі үлес болып табылды және ТМД түркі тілдес елдерінің фольклортану ғылымына үлкен ықпал етті. Ол ұсынған біраз теориялық тұжырымдар мен жанрларды жіктеудегі авторлық ұстанымы Өзбекстан, Башқұртстан, Қарақалпақстан, Татарстан, Түркіменстан, Саха-Якутия, Алтай Республикасы ғалымдарының зерттеулерінде жалғасын тауып, қолданысқа енді. Оның фольклордың көп кезеңдігі туралы тұжырымдамасы, фольклор жанрлары мен ойлаудың архикалық формаларының синкреттілігі туралы фольклордағы ежелгі минораттық мирас ету жүйесінің көрінісі туралы ойлары Қытай (Мыңжани), Ресей (Липец, Алиева), Өзбекстан (Джалилов, Муратов, Иمامов, Эгамов, Жураев), Түркіменстан (Мамедизов, Баймырадов), Татарстан (Жамалетдинов, Ахметова), Башқұртстан (Бараз, Зарипов, Надршина, Суглангереева) фольклортанушы ғалымдарының еңбектерінде кеңінен пайдаланылды.

Тағантты ғалым, білікті басшы ғылымның білгір ұйымдастырушысы ретінде өзі бастап, жетекшілік еткен «Бабалар сөзі» атты қазақ фольклоры шығармаларының 100 томдығы, 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы», 20 томдық «Әдеби жәдігерлер» және 8 томдық «Қазақ музыкасының антологиясы» құнды басылымдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша дайындалып, жарық көрді, «Қазақ әдебиеті тарихының» фольклорға арналған 1-ші томы С.Қасқабасовтың тікелей басшылығымен және негізгі авторлығымен жазылып, тәуелсіздік талаптары тұрғысынан жаңаша зерттелген ой-тұжырымдармен, тың пайымдаулармен ерекшеленді.

Әдебиеттер

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 1984.
2. Нұрғалиев Р., Ибраев Ш. Сейіт Қасқабасов. Қазақтың халық прозасы // Советская этнология. 1985. №6.
3. Қасқабасов С. Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, 1979.

Шәкімшарип Ыбырайұлы Ыбыраев

Фольклортанушы, түркітанушы, филология ғылымдарының докторы (1993), профессор (1997) Ыбыраев Шәкімшарип Ыбырайұлы 1950 жылы 31 желтоқсанда Қызылорда облысында дүниеге келген. 1973 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін бітірген. 1980-1989 жылдары Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің доценті, 1989-1995 жылдары – ҚР ҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба орталығының жетекшісі, 1995-2000 жылдары М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры, 2001-2004 жылдары Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің проректоры, 2004-2007 жылдары Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ Ғылым орталығының, әрі Дүниежүзі этнологтары Ассоциациясының атқарушы директоры болып қызмет атқарған. 2007-2010 жылдары Түркі академиясының Президенті, 2014 жылдан қазіргі уақытқа дейін Л.Н.Ғумин атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, «Құрмет» орденінің, «Түрік дүниесі қызмет сыйлығының» иесі.

Ш.Ыбыраевтың 1979 жылғы қорғалған «Қорқыт ата кітабының» көркемдік-бейнелеу құралдарын түркі халықтарының эпосымен салыстыра зерттеу» [1] атты тақырыптағы кандидаттық диссертациясында Қорқытқа қатысты он екі жыр үлгісі түркі халықтары эпостарымен салыстырылып, поэтикалық тұрғыдан талданған. Қорқыт атына қатысты фольклорлық үлгілердің әр халықтың фольклорында жанрлық құрамы жағынан әр түрлі болып келетіні айқындалып, осы он екі жырдың эпосқа айналдып, біртұтас жүйеге келтіріліп, циклдық топ құрау кезеңі «Қорқыт ата кітабының» хатқа түскен уақытынан бұрын болғандығы Дрезден және Ватикан көшірмелерін салыстыру арқылы анықталған. Қорқытқа қатысты құнды пікірлері «Қазақ-оғыз эпостарындағы тегі бір жерлер және олардың өзгеруі» атты еңбегінде де «Алпамыс», «Қобыланды» және «Қорқыт жырларының» ортақ, ұқсас мотивтерін талдау арқылы көрініс тапқан [2, 271]. Осы тақырыпты тереңдей қарастырған «Поэтика огузского героического эпоса» атты үш тараудан тұратын моно-

графиясында [3] «Қорқыт ата кітабының» поэтикалық болмысын, көркемдік құралдары мен тілдік-поэтикалық қызметін, генетикалық негіздерін алғайды, қазақтың, өзбектің кейбір батырлық жырларымен салыстыра отырып қарастыраған. «Қорқыт және шаманизм» тақырыбындағы зерттеуінде де осы тақырыптың аса маңызды тұстары қарастырылған [4, 582-583].

Ғалым «XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклористикасы» атты мақаласында [5, 16-90] халық ауыз әдебиетінің XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысы аралығында жиналу, жариялану, зерттеу тарихын зерделейді.

Ш.Ыбыраевтың балалар фольклорына арналған «Ақ сандық, көк сандық» атты жинағы [6] балалар фольклорының тың мәтіндерін жинақтауымен ғана емес жанрлық түрлерін жіктеп, балалар поэзиясының көп қырлы әрі синкретті сипатын саралауымен де бағалы. Зерттеушінің «Эпос жанрының қалыптасу тарихы» атты зерттеу еңбегіндегі [7, 44-74] түркі-монғол халықтарының қаһармандық эпосы табиғатындағы көне эпос белгілерінің ерекшелігін саралайтын ғылыми тұжырымдары – ауқымды тақырыптың алғашқы арналары.

Эпостың болмыс-бітімін кең ауқымда, ғылыми тұрғыдан қарастырған «Эпос әлемі» атты монографиясы [8] батырлық жыр табиғатындағы көне наным-сенімдер ізінен бастап, эпос канкасын құрайтын композициялық құрылымның құрамдас бөліктеріне дейін қамтыған зерделі зерттеу. Қазақ фольклортану ғылымында алғаш рет эпостық жанрдың поэтикалық болмысын, сюжеттік түзілісін, пайда болу, даму жолдарын статиялық тұрғыдан тереңдей қарастыратын еңбектің құндылығы: эпосты тексерудің методологиялық тың жолын тандап, оны статикалық сипатта емес, ой-сананың өсуімен қабаттас өзгеріс, даму үстінде көрсетуі. Зерттеуші эпосты тарихи поэтика тұрғысынан тексеріп, эпос құрылымын бүтін бір жүйе ретінде қарастырады. Онда эпостың пайда болу, даму, өзгеру тарихымен қоса жазылып алынғу тарихы қабап алынғып, оның барлығы эпос құрылымының ішкі бөлшектерінің өзгерістері арқылы зерделенген. Жетпістен астам ұлттық сипаттағы батырлық жыр үлгілерін өзек ете отырып, автор аса маңызды тұстарда типологиялық салыстырулар арқылы тұжырымдар түйіндеген. Еңбек бір-бірімен сабақтаса

байланысқан, іштей өзді-өзін толықтырып тұратын сегіз тараудан тұрады. Монографияның «Батырлық жырлардың тарихнамасы» атты алғашқы тарауында қазақ эпосының жиналу, зерттеу тарихына сипаттама беріліп, ұлттық фольклортану ғылымының жетістіктері мен кемшін тұстарының себептері ғылыми тұрғыдан зерделенген. Сонымен қатар қазақ эпосын жанрлық түрлерге жіктеу мәселелеріне арнайы тоқталып, кең таратып айтқан. «Қазақ эпосының поэтикасы мен типологиясының мәселелері» атты екінші тараудың жаңалығы: ғалым батырлық эпостың пайда болуы мен оны дәуірлеу жайындағы өзіне дейінгі барлық ой-пікірлерді назарға алып, олардың артық-кем тұстарын нақтылы ғылыми дәлелдермен тиянақтаған. Ғалымның эпостанудаты өзіндік концепциялық ұстанымы: эпостың тақырыптық, сюжеттік құрамының тарихи дамудың қажеттілігіне орай белгілі бір құрылымдық жүйеге түсуі болып табылады. Оның тұжырымынша: «көпжабатты, көпсалтылы эпостың ішіндегі поэтикалық ұғымдардың арақатысы, өзара жүйеге түсуінің заңдылығы қоғамдық процестерге байланысты тың сапаға ауысып, өзгерген тұсы да жаңа жанрлық түрге қадам басуымен аяйында» [8, 30]. Ш.Ыбыраев типологиялық салыстыру мәселесіне аса жауапкершілікпен қарап, түрлі халықтар мұрасындағы ұқсастықтарды салыстырмас бұрын оның ұлттық эпос аясындағы ішкі құрылымдық типологиясын жүйелеп алу міндетін негіздейді. «...Алайда салыстыратын мәліметтер, типтік белгілер бір ұлттың өз ішінде анықталмай тұрып, оны өзге халықтар мұрасымен сабақтастыру дегенге мақсатқа жеткізе бермеуі мүмкін. Осы күнге дейін түркі халықтарының эпосына қатысты жан-жақты типологиялық және поэтикалық жинақтаушылық мәні бар еңбектердің жарық көрмей жатуы да сондықтан» дей келе, «Қазақ эпосының құрылымдық жүйесін /морфологиясын/ анықтап алмай тұрып, оның ұлтаралық типологиясын сөз ету арысы – асығыстық, берісі – типологияның мәнін бір жақты түсіну болып шығады» – деп тұжырымдайды [8, 45]. Өзіне дейінгі бұл бағыттағы поэтикалық ізденістердің барлығына талдау жасай отырып, мектептер мен бағыттарды типология жайындағы ғылымның жүріп өткен жолы ретінде қарап, сол арқылы типологиялық салыстырулардың ғылыми салмағын арттырады. Ғалымның концепциялық жаңалығы: фоль-

клор шығармасын тарихи поэтиканың мәніне қарай екі деңгейге бөліп қарастырады:

1. Поэтикалық тіл.

1) Көркем сөз/ажарлау, құбылту, айшықтау, машықтар т.б. 2) Өлең өрнегі/ырғақ, ұйқас, өлшемдер т.б./ 3). Стиль.

II. Жанр поэтикасы.

1) Көркем уақыт пен кеңістік 2) Сюжет пен мотив 3) Композиция 4) Көркем образ/жинақтау, даралау, тартыс т.б./.

«Байырғы эпос пен батырлық жырлар» деп аталатын үшінші тараудың мақсаты эпостың жанрлық қалыптасу тарихына арналып, оның бастау алған арналарын анықтауға құрылған. Е.М.Мелетинскийдің ізмен [9] эпос табиғатындағы идеологиялық және жанрлық синкретизм мәселерін қарастырса, В.Я.Пропттың орыс былиналарындағы мифтің рөлін қарастыратын әдісін [10], В.М. Жирмунскийдің [11] қаһармандық жырларға арқау болған батырлық ертегі дейтін пікірлерін негізге ала отырып, С.Қасқабасов, Р.Бердібаев сияқты қазақ ғалымдарының пікірлерін де назарда ұстап, өзіндік тұжырым түйіндеткен. Автор бұл еңбегінде «көне эпос» деген терминді қолданып, батырлық ертегі мен көне эпос арасындағы айырмалық ерекшеліктерді нақтылы мәтіндік мысалдар негізінде талдаған. Ондағы басты ұстанымы: эпос пен ертегідегі оқиғаның сенімділік дәрежесі, болған оқиғаның мезгілдік және мекендік өлшемдеріндегі ерекшеліктер, екі жанрдағы миф функциясының ерекшелігі, көне эпосардағы әйелдерге байланысты сюжеттің көп таралуы, көне эпосардағы үйлену сюжетінің этнографиялық сипатының басымдығы жайында жан-жақты сараланады. Ғалым эпосқа тән көпқабаттылық пен көпсатылдықтың эпос дәстүрі үшін заңдылық екенін тұжырымдай отырып, оның әр түрлі дәрежеде болатындығын тұжырымдаған. Яғни, монументалды үлкен жырлардың көне эпосың дәстүріне сүйену арқылы дамығандығының бес түрлі сипатын жинақтап көрсетеді [8, 76]. «Батырлық жырлардағы уақыт» деп аталатын 4-тарауда уақыт пен кеңістік өлшемдерінің ұлттық дүниетанымымен, көшпелі өмір салтымен байланысы алғаш рет тереңдей зерделенген. Орыс фольклор-тану ғылымының озық тәжірибесіне сүйене отырып, көркем шығарманың ішкі ерекшеліктерімен астасып жатқан уақыт ұғымының

жіктелу жолдарын жанрдың құрылымымен, атқаратын қызметімен, орындау (ауызша, жазбаша) өзгешеліктерімен, сюжеттік-композициялық кестесімен бірлікте қарастырады. Яғни, «Эпикалық тексті тұтас алып, оның ішінде бірлікте бой көрсететін уақыт пен кеңістіктің ерекшеліктерін қарастыру эпостың жанрлық болмысын, көркемдік кестесін сөз ету болып шығады. Эпостың көркемдік заңдылықтарына икемделген уақыт пен кеңістік ұғымдары да типтендірілген. Олардың қолданылуы жанрлық дәстүрмен сабақтас» [8, 82]. Ғалым Д.С.Лихачевтің [12], Б.Н.Путлиовтың [13] уақыт жайындағы тұжырымдарын пайдалана отырып, уақыт ұғымын жанрдың табиғатымен бірлікте қарастырады. «Жырлаушы уақыты» деп бөліп қарастыратын зерттеуші жырлаушы уақыты мен эпос қаһармандарының іс-әрекет етіп жатқан уақытының арақатынасындағы әр түрлі сипаттарды алғаш рет ғылыми тұрғыдан саралаған. Қазақ эпосындағы сюжеттен тыс жырлаушы уақытының мысалында «жыр желісінің» мазмұны уақыт пен кеңістік тұрғысынан алғаш рет зерделенген. Ондағы жыршының өзіне қатысты мәліметтер мен жыршының жыр оқинасына, оның дәуіріне қарым-қатынасы, жыршы мен тыңдаушы арасындағы шығармашылық қарым-қатынас сипаты, яғни, бұрынғы етіп кеткен эпикалық уақыт пен тыңдаушы уақытын бөліп, ері байланыстырып тұрған қызметі нақтылы мәтіндік мысалдар негізінде дәлелденген. Ал, «Сюжеттік уақыт» тараушасында қаһарман іс-әрекетінен туындайтын сюжеттік уақыттың басты ерекшелігі ретінде бас-аяғы бүтін эпикалық дәуір ұғымдарымен тәркіндіктің анықталған. Яғни эпосағы сюжеттік уақытқа: «бүкіл оқиғаның алмасу, орналасу, бірінен екіншісінің өрбу заңдылығымен бірлікте жүретін тұтас поэтикалық жүйе» [8, 97] – деп анықтама берілген. Еңбектің «Эпикалық кеңістік» деп аталатын 5-тарауының «Эпостың кеңістік концепциясы» деп аталатын тараушасындағы кеңістік атауларының эпостың көркемдік заңдылықтарына бағындырылған табиғатын тереңдей талдауы да тың тұжырымдар. Ғалым эпос жанрының ауқымдылық ерекшеліктеріне байланысты ондағы кеңістік ұғымында да саналы түрде нақтылы оқиғаны емес, көшпелі елдің жалпы жаңрағайлық ұғымына лайықты етіп кеңейту орын алатынын негіздейді. «Асылында эпостың тарихи оқиғаларды

клор шығармасын тарихи поэтиканың мәніне қарай екі деңгейге бөліп қарастырады:

1. Поэтикалық тіл.

1) Көркем сөз/ажарлау, құбылту, айшықтау, машықтар т.б. 2) Өлең өрнегі/ырғақ, ұйқас, өлшемдер т.б./3). Стиль.

II. Жанр поэтикасы.

1) Көркем уақыт пен кеңістік 2) Сюжет пен мотив 3) Композиция 4) Көркем образ/жинақтау, дараулау, тартыс т.б./.

«Байырғы эпос пен батырлық жырлар» деп аталатын үшінші тараудың мақсаты эпостың жанрлық қалыптасу тарихына арналып, оның бастау алған арналарын анықтауға құрылған. Е.М.Мелетинскийдің ізмен [9] эпос табиғатындағы идеологиялық және жанрлық синкретизм мәселерін қарастырса, В.Я.Пропттың орыс былиналарындағы мифтің рөлін қарастыратын әдісін [10], В.М. Жирмунскийдің [11] қаһармандық жырларға арқау болған батырлық ертегі дейтін пікірлерін негізге ала отырып, С.Қасқабасов, Р.Бердібаев сияқты қазақ ғалымдарының пікірлерін де назарда ұстап, өзіндік тұжырым түйіндеген. Автор бұл еңбегінде «көне эпос» деген терминді қолданып, батырлық ертегі мен көне эпос арасындағы айырмалық ерекшеліктерді нақтылы мәтіндік мысалдар негізінде талдаған. Ондағы басты ұстанымы: эпос пен ертегідегі оқиғаның сенімділік дәрежесі, болған оқиғаның мезгілдік және мекендік өлшемдеріндегі ерекшеліктер, екі жанрдағы миф функциясының ерекшелігі, көне эпосардағы әйелдерге байланысты сюжеттің көп тараулы, көне эпосардағы үйлену сюжетінің этнографиялық сипатының басымдығы жайында жан-жақты сараланады. Ғалым эпосқа тән көпқабаттылық пен көпсатылдықтың эпос дәстүрі үшін заңдылық екенін тұжырымдай отырып, оның әр түрлі дәрежеде болатындығын тұжырымдаған. Яғни, монументалды үлкен жырлардың көне эпосың дәстүріне сүйену арқылы дамығандығының бес түрлі сипатын жинақтап көрсетеді [8, 76]. «Батырлық жырлардағы уақыт» деп аталатын 4-тарауда уақыт пен кеңістік өлшемдерінің ұлттық дүниетанымымен, көшпелі өмір салтымен байланысы алғаш рет тереңдей зерделенген. Орыс фольклор-тану ғылымының озық тәжірибесіне сүйене отырып, көркем шығарманың ішкі ерекшеліктерімен астасып жатқан уақыт ұғымының

жіктелу жолдарын жанрдың құрылымымен, атқаратын қызметімен, орындау (ауызша, жазбаша) өзгешеліктерімен, сюжеттік-композициялық кестесімен бірлікте қарастырады. Яғни, «Эпикалық тексті тұтас алып, оның ішінде бірлікте бой көрсететін уақыт пен кеңістіктің ерекшеліктерін қарастыру эпостың жанрлық болмысын, көркемдік кестесін сөз ету болып шығады. Эпостың көркемдік заңдылықтарына икемделген уақыт пен кеңістік ұғымдары да типтендірілген. Олардың қолданылуы жанрлық дәстүрмен сабақтас» [8, 82]. Ғалым Д.С.Лихачевтің [12], Б.Н.Путлиовтың [13] уақыт жайындағы тұжырымдарын пайдалана отырып, уақыт ұғымын жанрдың табиғатымен бірлікте қарастырады. «Жырлаушы уақыты» деп бөліп қарастыратын зерттеуші жырлаушы уақыты мен эпос қаһармандарының іс-әрекет етіп жатқан уақытының арақатынасындағы әр түрлі сипаттарды алғаш рет ғылыми тұрғыдан саралаған. Қазақ эпосындағы сюжеттен тыс жырлаушы уақытының мысалында «жыр желісінің» мазмұны уақыт пен кеңістік тұрғысынан алғаш рет зерделенген. Ондағы жыршының өзіне қатысты мәліметтер мен жыршының жыр оқинасына, оның дәуіріне қарым-қатынасы, жыршы мен тыңдаушы арасындағы шығармашылық қарым-қатынас сипаты, яғни, бұрынғы етіп кеткен эпикалық уақыт пен тыңдаушы уақытын бөліп, ері байланыстырып тұрған қызметі нақтылы мәтіндік мысалдар негізінде дәлелденген. Ал, «Сюжеттік уақыт» тараушасында қаһарман іс-әрекетінен туындайтын сюжеттік уақыттың басты ерекшелігі ретінде бас-аяғы бүтін эпикалық дәуір ұғымдарымен тәркіндіктің анықталған. Яғни эпосағы сюжеттік уақытқа: «бүкіл оқиғаның алмасу, орналасу, бірінен екіншісінің өрбу заңдылығымен бірлікте жүретін тұтас поэтикалық жүйе» [8, 97] – деп анықтама берілген. Еңбектің «Эпикалық кеңістік» деп аталатын 5-тарауының «Эпостың кеңістік концепциясы» деп аталатын тараушасындағы кеңістік атауларының эпостың көркемдік заңдылықтарына бағындырылған табиғатын тереңдей талдауы да тың тұжырымдар. Ғалым эпос жанрының ауқымдылық ерекшеліктеріне байланысты ондағы кеңістік ұғымында да саналы түрде нақтылы оқиғаны емес, көшпелі елдің жалпы жаңрағайлық ұғымына лайықты етіп кеңейту орын алатынын негіздейді. «Асылында эпостың тарихи оқиғаларды

бейнесінің шығу төркіні фольклордағы ілкі ата немесе мәдени қаһарманнан тарайды. Себебі, әлеуметтік топтар қоғамда анық жіктелмей тұрған кезінде оның тұлғасы мифте кең тараған еді. Кейін бұл бейне сюжеттік құрылысы жағынан қаһармандық эпоспен тектес, соның бастау көзі саналатын батырлық ертегі мен көне эпосқа да ауысқаны даусыз. Әрине, мезгілдің, мифтік сананың өзгеруіне қарай, әрі жанрлардың жіктелуі мен қалыптасу ерекшелігіне байланысты мәдени қаһарман бейнесі де таралып, өңделіп отырды» – деп пікір тұжырымдай келіп [8, 226], «батыр тұлғасының мәдени қаһарманның тәңірлік жаратылысына, яғни мифтік құдайларға жақындығы бар. Екі жанрда да кейіпкер бейнесінің әлеуметтік дәйектемелері, ел (ру, тайпа) өмірінде атқаратын қызметі тектес» деп [8, 231], батыр тұлғасының тағы бір ерекшелігін көрсетіп, батырлардың аңшы, мерген, батыр би (шешен) сияқты типтерін ескей-тегжейлі талдайды. Монографияның «Эпос сюжеті мен көркемдік тәсілдері» деп аталын 7-тарауының «Сюжет пен мотив» атты түйінді тарауысында эпикалық жанрлардың сюжеттік ерекшелігіне сәйкес эпикалық сюжеттерді құрайтын мотивтердің жанрдағы мән-маңызын төрт түрлі тұрғыдан сипаттаған [8, 243-244]. Қайталанатын мотивтердің тобы мен рет тәртібінің жинақтығын «сюжеттік инвариант» түрінде жіктеудің үлгісін ұсынады. Сондай-ақ мотив-ситуация; мотив-суреттеу; мотив-мінездеме; мотив-сөз; мотив-ерекет ұғымдары эпос мәтіні арқылы талданып, мотив пен көркемдік тәсілдердің қызметі сараланған. Зерттеу қорытындысында ғалым: «Эпос – тарихты халық санағы лайық түрлендіріп, оқиғаларды құбылтып, халықтың таядыр-талайын, әлеуметтік қарым-қатынасын, дүниетанымын тұтас жинақтайтын көркемдік ізденістердің айрықша бір әсем де әсерлі шежіресі» деп анықтама береді [8, 277]. 2002 жылғы Ш.Ыбыраевтың басшылығымен жарық көрген «Қазақтың мифтік әңгімелері» [14] атты жинақта Орта Азия мен Қазақстан халықтарының мифтік әңгімелерінің (космогониялық, антропогониялық, эсхатологиялық) түрлері алғаш рет жүйеленіп, жарияланды. Сондай-ақ Ш.Ыбыраев С.Бахадурова, Б.Рахымовпен бірлесіп дайындаған «Түркі халықтарының фольклоры» атты жинағында [15] отызға жуық туысқан халықтардың ауызша сөз өнерінің үлгілері

тұңғыш рет тұтастай жинақталып, ғылыми сипаттамасы берілген. Ғалымның «Бастау» [16], «Жаназық» [17], «От фольклористики до торкологии» [18] атты ғылыми-зерттеу еңбектерінде де қазақ фольклорының жанрлық сипаттамасы, құрылымдық бітімі, тақырыптық аясы, көркемдік қыры бүтінгі фольклортану ғылымындағы жетістіктер арқылы қарастырылған және қазіргі кездегі түркологияның өзекті мәселелері туралы сөз болады. 2014 жылғы жарық көрген «Түркі халықтарының хикаялары» атты ғылыми зерттеу жинағында [19] түркі халықтарының (9 елдің) аңыздық прозасының бір саласы хикая жанрының тандаулы үлгілері алғаш рет жинақ ретінде ұсынылып, түркі халықтарының хикаялары бірнеше нұсқаларымен және түпнұсқаға жақын ерекшеліктерімен қоса енгізілген. Ш.Ибраевтың жалпы редакторлығымен жарияланған «Түркология. Дүниежүзі түркологиясының тарихы» атты ұжымдық монографияда [20] он бір елдің түркология тарихының мәселелері қарастырылған. Сонымен бірге ғалымның 200 жуық ғылыми-танымдық, ғылыми-көпшілік мақалалары ұжымдық жинақтарда, баспасөз беттерінде жарық көрген.

Ш.Ыбыраевтың қазақ эпосының көне бастаулары мен даму тарихын, құрылымдық типологиясы мен поэтикасын кең ауқымда тереңдей қарастырған іргелі зерттеулеріндегі тың тұжырымдары қазақ фольклортану ғылымының тарихында манғызды орын иеленеді.

Әдебиеттер

1. Ибраев Ш.И. Художественно-изобразительные средства «Китаби дедем Коркут» (в сравнительном изучении с эпосом торкологических народов). – Москва, 1979.
2. Ибраев Ш.И. Қазақ-отыз эпостарындағы тегі бір желпілер және олардың өзгеруі // Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы, 1981.
3. Ибраев Ш.И. Поэтика отузского героического эпоса. Монография. – Алматы, 1997.
4. Ибраев Ш.И. Коркут және шаманизм // «Коркут Ата». Энциклопедиялық жинақ. – Алматы, 1999.

Оразкул Өмірәліқызы Нұрмағамбетова (1922–2003)

5. Ибраев Ш.И. XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы казак фольклористикасы // Казак фольклористикасының тарихы (революцияға дейінгі кезең). – Алматы, 1988.
6. Ақ сандық, көк сандық: Баладар фольклоры (бесік жырылары, таптактар, жанылпапшар мен жұмбақтар, ойын өлеңдері мен ойындар, ертегілер). Құрастырып, алғы сөзін жазған Ш.Ибраев. – Алматы, 1988.
7. Ибраев Ш.И. Эпос жанрының қалыптасу тарихы // Фольклоршындары. – Алматы, 1990.
8. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Казактың батырлық жырларының поэтикасы. Монография. – Алматы, 1993.
9. Метинский Е.М. О генезисе и путях дифференциации эпических жанров // Русский фольклор. Т.5. – Л., 1960.
10. Пропп В.Я. Русский героический эпос. 2-е изд. – М.-Л., 1958.
11. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М., 1960.
12. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1970.
13. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Л., 1988.
14. Казактың мифтік әңгімелері. Ибраев Ш.И. (алғы сөз), томды құрастырып, ғылыми түсініктерін жазғандар: Ибраев Ш.И., Әуесбаева П.Т. – Алматы, 2002.
15. Түркі халықтарының фольклоры. Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. – Көкшетау, 2009.
16. Ыбыраев Ш. Бастау. Казак халқының фольклоры туралы зерттеулер. – Алматы, 2009.
17. Ыбыраев Ш. Жаназық. Казак руханияты және түркология мәселелері. – Көкшетау, 2010.
18. Ибраев Ш.И. От фольклористики до этнолингвистики. Научное издание. – Кокшетау, 2010.
19. Түркі халықтарының хикаялары. Құрастырып, ғылыми түсініктемелерін, алғы сөзін жазғандар: Ибраев Ш.И., Ахметбекова А.К., Әуесбаева П.Т. – Алматы, 2014.
20. Түркология. Дүниежүзі түркологиясының тарихы. Ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарғандар: Ш.И.Ибраев, Қ.Н.Келімбетов. – Алматы, 2016.

Филология ғылымдарының докторы Оразкул Өмірәліқызы Нұрмағамбетова 1922 жылы Қызылорда қаласында дүниеге келген. 1942 жылы Абай атындағы Казак мемлекеттік университетін бітірген. ҚР Халық аяурту комитетінде тексеруші (1944), 1945 жылдан КСРО ҒА казак филиалында, 1961 жылдан ҚР ҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында аспирант, кіші ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкер, бөлім басшысы, директордың орынбасары қызметтерін атқарған. 1991 жылы «Казактың қаһармандық эпосы – «Қобыланды батыр» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғаған. Негізгі ғылыми еңбектері казак әдебиетіндегі ұлттық дәстүрді зерттеуге арналған.

О.Нұрмағамбетова ер жылдары жыр алыбы Жамбылдың поэзиясы туралы «Творчество Джамбула» (1956), «Ұлы жырышы» (казак, орыс тілдерінде, 1972), «Жамбыл және халық поэзиясы» (1976) кітаптарын жазды. Соғыс кезіндегі халық шығармашылығына арналған «Қаһарлы сөз камал бұзады» (1965), «Казакская народная поэзия в годы Великой Отечественной войны» (1965) зерттеулері жарық көрген. «КСРО халықтары эпостары» сериясымен Мәскеуде «Қобыланды батыр» жырын казак, орыс тілдерінде қатар жариялады. Сондай-ақ, ол М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған «Казак әдебиетінің тарихы» (1960, 1964), «История казахской литературы» (1968), «Казактың қазіргі халық поэзиясы» (1973), Мәскеуде шыққан «История советской многонациональной литературы» (1970), «Краткая литературная энциклопедия» (1-т., 1962; 3-т., 1966) секілді іргелі еңбектер жазуға қатысты. Осылармен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін, оның үздік өкілдерінің мұраларын жинап, бастырып шығаруда қыруар еңбек сіңірді [1, 351-352].

Ғалым 1948-1950 жылдары казактың эпик-ақыны Нұрпейіс Байғаниннің шығармаларын жинап, оған қатысты деректермен коса кітап етіп шығарады. Кейіннен оның шығармашылығы бойынша «Нұрпейіс Байғанин – совет дәуірінің жыршысы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация да қорғайды.